

ברוטליזם חיפאי: איפוק לכאורה / הדס שדר

בספטמבר 2014 נפתחה במוזיאון לארכיטקטורה על שם מוניו גיתאי בחיפה תערוכה שעסקה בברוטליזם בחיפה¹. התערוכה התמקדה במספר מבנים שנבנו לאור האתיקה הברוטליסטית. מרבית המבנים אינם ידועים לקהל הרחב בשל מיקומם בקריית הטכניון, וזו היתה ההזדמנות לחשוף אותם גם למי שאינו לומד, מלמד או עובד בקריה. זו היתה גם הזדמנות לבחון האם הברוטליזם בחיפה בעל ייחוד יחסית למבנים ולמרקמים ברוטליסטיים שנבנו באותה עת (בשנות השישים) בחלקים אחרים של הארץ.

מהו ברוטליזם?

האתיקה הברוטליסטית הוגדרה על ידי ההיסטוריון והתיאורטיקן הבריטי ריינר בנהאם בשנת 1955. בנהאם הגדיר את הברוטליזם כחיפוש אחר האמת: אמת החומר, האמת הקונסטרוקטיבית, אמת המקום ואמת ההתנהלות במבנה. כל מבנה הוא חד פעמי, כתב, וחייב לנבוע מתוך הקונטקסט הייחודי שלו. השם: "ברוטליזם" נבע מתוך החיפוש אחר האמת ובמקרה דן: אמת החומר. béton brut בצרפתית משמעו בטון חשוף.

הברוטליזם התפתח לאחר מלחמת העולם השנייה באירופה-אמריקה. האדריכלים הצעירים דאו חיפשו אחר כל מה שהוא מחוץ ל"תיאוריות הגדולות" שפרחו לפני מלחמת העולם השנייה, תהיינה אלו תיאוריות "מתקנות עולם" כפאשיזם, קומוניזם או נאציזם, ותהא זו, להבדיל, גם תפיסת העולם המודרניסטית. כל אותן אמיתות נפלו חלל במלחמת העולם השנייה, כמו גם מיליוני קורבנותיה. ה"עולם החדש" לא הביא מזור והאדם לא השכיל לקדם עולם בהיר וטוב יותר. להיפך: מלחמת העולם השנייה הוכיחה כי המוות היה למתועש יותר וכי תעשיית המוות היתה ליעילה ביותר עד כה. כפועל יוצא, חיפשו אנשי הדור החדש, והאדריכלים הצעירים ביניהם, אחר תכנים שאינם מתקני עולם, אלא שיש בהם מן הפשטות והאנושיות שאבדה בדרך.

האדריכלים הצעירים חיפשו אחר הקהילתיות, ההתאמה למקום והאמת המבנית. חיפוש זה בא לידי ביטוי בקונגרסים של האדריכלים המודרניסטים לאחר המלחמה. חתרנות התכנים האנטי מודרניסטים שהעלו "משכו את השטיח" תחת הדיונים והביאה לסיום המפגשים. בין לבין, הגיעו התכנים החדשניים ארצה. הם אומצו על ידי האדריכלים הישראלים בשלהי שנות החמישים.

¹ התערוכה נקראה "בזכות האיפוק – הבזקים של ברוטליזם חיפאי" ונאצרה על ידי הדס שדר ושרון יאבו אילון. מלבד מוזיאון מוניו גיתאי עמדה מאחוריה גם העמותה לקידום מורשת האדריכלות הברוטליסטית בישראל.

ברוטליזם ישראלי

לרוע מזלו של הברוטליזם, הוא אינו חביב על הקהל הרחב. החשיפה והחיפוש אחר האמת – גם כשמדובר באמת סטרוקטורלית – אינם מושכים קהלים לא מקצועיים, שמבכרים את הידוע, המוכר והמחבק. ניסיונות אדריכליים לא מייצרים תחושה של "בית", ודרמות של צורה, אור וצל – אינן מוערכות בכלל, וכל שכן באירופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. השאיפה לחזור אחורה לעולם שלפני המלחמה, הזינה את החיפוש אחר אדריכלות מוכרת ומתקתקה שלפני ההרס הגדול. בישראל, לעומת זאת, שפר גורלו של הברוטליזם: ראשית, לא היתה היסטוריה אדריכלית שיש להתגעגע אליה, בייחוד לא כאשר מדובר היה ביישוב היהודי בארץ; שנית, מאחורי הברוטליזם הישראלי עמדה ממלכה: הגופים הממלכתיים של מדינת ישראל.

כאן צריך לדייק: מדינת ישראל לא עמדה מאחורי האתיקה הברוטליסטית, אולם בשנות החמישים-שישים-שבעים, המדינה עמדה מאחורי בניית השיכון הציבורי ומוסדות הציבור. ככזו, היא זו שהעסיקה את האדריכלים, והם יכלו להרשות לעצמם לתכנן בהתאם למצפונם המקצועי, מבלי להתאים את עצמם להעדפות הקהל או הקבלן הפרטי המייצג אותו. העובדה שהמבנים לא היו צריכים להימכר בשוק הפרטי, העניקה לאדריכלים חופש יצירתי. ניתן לסכם ולומר שבמדינת ישראל הברוטליזם הוא "אדריכלות ממלכתית". אין תמה לפיכך, שגם המבנים שהוצגו בתערוכה במוזיאון על שם מוניו גיתאי - הוזמנו על ידי גופים ממלכתיים כקופת חולים כללית או כטכניון.

ברוטליזם חיפאי, או בין חיפה לבאר שבע

התערוכה החיפאית נאצרה לאחר שתי תערוכות שעסקו בברוטליזם הבאר שבעי: "מכת שמש" בגלריה של עמותת האדריכלים² ו"ברוטליזם וניאו ברוטליזם בבאר שבע" במרכז הבאהאוס³. שתי התערוכות הביעו את המסר כי הברוטליזם בבאר שבע ניסה להתמודד עם המקום המדברי באמצעות האדריכלות. עוד התברר, כי האדריכלות בבאר שבע היתה פרועה יותר מאדריכלות מקבילה בתל אביב, שתוכננה על ידי אותם אדריכלים ממש: בבאר שבע האדריכלות היתה ניסיונית יותר ופלסטית יותר.

כיוון שבאר שבע נחשבה לספר גיאוגרפי ואולי גם תרבותי, הרשו לעצמם האדריכלים לצטט בברור אלמנטים הלקוחים מהאדריכלות מסורתית מדברית: החצר הפנימית, מבנה הקסבה ואוהלי הבדואים, תוך תרגום לפיסוליות המאפיינת את הברוטליזם העולמי. קירות גדולים ואטומים המתמודדים עם הבוהק המדברי, חלונות עיליים דמויי עיניים ובטון שנוכחותו כבדה ומצלה - מאפיינים את הברוטליזם הבאר שבעי.

² התערוכה "מכת שמש" משנת 2014 נאצרה על ידי הדס שדר, עמרי עוז אמר וערן טמיר טאויל והוצגו בה עבודות הצלמים-אומנים גבריאל בן נאים וגלעד אופיר. מלבד מוזיאון מוניו גיתאי עמדה מאחוריה גם העמותה לקידום מורשת האדריכלות הברוטליסטית בישראל.

³ התערוכה ברוטליזם וניאו ברוטליזם בבאר שבע ליוותה מדריך אדריכלות שזו כותרתו ושהוצאה לאור על ידי מרכז הבאהאוס בתל אביב בשנת 2014. המדריך נכתב על ידי הדס שדר וצולם על ידי צלם האדריכלות שי אפשטיין.

לעומת זאת, הברוטליזם החיפאי החלקי שהוצג בתערוכה גילה תמונת מצב אחרת. במבט ראשון דומה כי זהו ברוטליזם מאופק. הצורניות של המבנים שלמה, כמעט רגולרית. היחסים ביניהם שלווים. אין שימוש בזווית חדות, בפלסטיות פיסולית יוצאת דופן, בהגדרה של מערכת יחסים קוטבית בין פנים וחוץ או בחללים ציבוריים דרמטיים. הברוטליזם בחיפה אינו מבקש להפגיע וליצור דרמות גדולות. הוא מבקש אחר הנינוחות. זו הסיבה, כנראה, שגם הקהל הרחב קיבל אותו ביתר אהדה, מאשר את אחיו הבאר-שבעי.

האיפוק הצורני גרם לכך שמרבית תשומת הלב העיצובית הוענקה לפרטים: לעיצוב הטקסטורה של הקירות; לשקיפות במעבר בין החלל הציבורי לכניסה אל המבנה ומשם הלאה אל תוכו; לקומפוזיציה בין שלושה מבנים שונים ולעיצוב הכיכר ביניהם; לעיצוב גרם המדרגות, או לרמיזה הסטרוקטוראלית שהמבנה נסמך על עמודים מרכזיים ושחלקיו החיצוניים תלויים עליהם. פרטים מעודנים אלו, שעוצבו ביד אומן, הוארו בתערוכה.

למרות הרושם ההתחלתי, מבט מעמיק יותר מגלה כי גם בחיפה, מאחורי הצורניות המאופקת והיחסים הרגולריים במרחב - נחבאה חדשנות. קופת חולים לין בתכנון יעקב רכטר ממשרד רכטר זרחי פרי אדריכלים, אינה אלא מבנה תלוי. קורות אדירות מתמשכות מהפיר המרכזי על הגג וקומות המבנה תלויות עליהן. כמצופה – הן הקורות והן הכבלים גלויים בחזית [איור 1]. אמת: בבאר שבע הרשו לעצמם יעקב רכטר ומשה זרחי להתפרע יותר, ו"לקפל" את מבנה הקונסרבטוריון, משל היה פיסת נייר עשויה לבנים ורודות [איור 2]. אולם החדשנות הקונסטרקטיבית של מבנה קופת חולים נוכחת בחיפה, גם אם נחבאת מאחורי המתאר המרובע של הבניין.

איור 1: קופת חולים לין בחיפה בתכנון רכטר זרחי פרי אדריכלים, אדריכל הפרויקט - יעקב רכטר. צילום: הדס שדר

איור 2 : מבנה הקונסרבטוריון בבאר שבע בתכנון יעקב רכטר ומשה זרחי. צילום : עמרי עוז אמר

מתאר מלבני קיים גם בבית לשכת המס בתכנון מוניו גיתאי וינרוב [איור 3]. מבנה המשרדים מעיד על עצמו ככזה בשל החזרתיות של הצילונים הבנויים שלו. רגליו הארוכות שמתארם קונוסי מרימות אותו מהקרקע ומרמזות על התייחסותו למבנה הברוטליסטי המפורסם בעולם : האוניטה דיאביטסיון של לה קורבוזיה משנת 1952 במרסי.

איור 3 : בית לשכת המס בחיפה בתכנון מוניו גיתאי וינרוב. צילום : הדס שדר

האוניטה דיאביטסיון תוכנן כשכונת מגורים אנכית, הכולל בקומתו האמצעית "רחוב" פנימי ובו שימושים ציבוריים לטובת מאות דיירי המבנה. גם במבנה החיפאי וגם במקור הקורבוזיאני – העמודים הקונוסים נושאים תיבה מלבנית. בשניהם הצילונים הבנויים מבטלים את כובדו של הבטון והופכים את המבנה לכברה. יחד עם זאת, ההתייחסות האדריכלית החיפאית טומנת חידך

בצידה: הצורות החופשיות והמעוגלות, שמוקמו על גגו של האוניטה דיאביטסיון – עובדו לקיר בטון קעור ואטום שמוקם בחזית המבנה החיפאי ועובר לכל אורכה. הקיר מורה על הכניסה למבנה ועל המעברים הורטיקאליים אך אינו מגיע לקרקע – ובכך מדמה את הבטון לדף נייר קליל ומתעגל. בבאר שבע, לשם השוואה, ההתייחסות לאוניטה דיאביטסיון באה לידי ביטוי דרמטי יותר במבנה מגורים שתוכנן על ידי אברהם יסקי ואמנון אלכסנדרוני ומתמשך על פני רבע קילומטר. המבנה תואר כמבנה הארוך ביותר במזרח התיכון [איור 4].

איור 4: בלוק רבע הקילומטר בבאר שבע בתכנון אברהם יסקי ואמנון אלכסנדרוני. צילום: עמרי עוז אמר

הדמיון בין הבטון לנייר מתקיים בעוד שני מבנים חיפאיים: במכון ההידראולי בטכניון בתכנון מוניו גיתאי וינרוב ואל מנספלד [איור 5] ובמבנה המעבדות של הפקולטה למכונות בטכניון בתכנון אלפרד נוימן וצבי הקר [איור 6]. במכון ההידראולי הגג מתקפל כנייר שהפך למניפה. במבנה המעבדות, המבנה אינו אלא מעשה אוריגמי. המעטפת כולה, קירות וגגות, בנויה משולשים-משולשים עד כי במבט מרוחק מסת הבטון נעלמת, למרות שהמשולשים אטומים וכבדים והאור חודר רק בחריצים שביניהם.

איור 5: המכון ההידראולי בטכניון בחיפה בתכנון מוניו גיתאי וינרוב ואל מנספלד. צילום: שרון יאבו איילון

איור 6 : חלל פנימי של מבנה המעבדות של הפקולטה למכונות בטכניון בחיפה בתכנון אלפרד נוימן וצבי הקר. צילום : שרון יאבו איילון

חדשנות קיפולי הבטון במעטפת כולה ניכרת במבנים ברוטליסטיים שונים בבאר שבע: בקולנוע אורות שתכנן שאזב רכטר [איור 7], בבית הכנסת הבבלי שתכנן נחום זולוטוב [איור 8] ובספריה הרפואית בתכנון אריה ואלדר שרון [איור 9]. אולם האם הברוטליזם החיפאי, שחדשנותו הוכחה זה מכבר, אכן עומד בשורה אחת עם באר שבע? – עדיין לא. החלל של מבנה המעבדות המקופל אינו אלא חלל בזיליקה של כנסייה קלסית. לעומת זאת, כאשר בבאר שבע התייחסו האדריכלים רפי רייפר, אמנון ניב ונתן מגן לחלל כנסייתי בפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת בן גוריון – הם בחרו בקתדראלה גותית, קרי בחלל המפואר ביותר באדריכלות ימי הביניים [איור 10].

איור 7 : קולנוע אורות בבאר שבע בתכנון זאב רכטר. צילום : הדס שדר

איור 8 : בית הכנסת הבלי בבאר שבע בתכנון נחום זולוטוב. צילום : עמרי עוז אמר

איור 9 : הספרייה הרפואית "אולם רפי" בקמפוס סורוקה בבאר שבע בתכנון אריה ואלדר שרון. צילום : הדס שדר

איור 10 : החלל המרכזי בפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת בן גוריון בבאר שבע בתכנון רפי רייפר, אמנון ניב ונתן מגן צילום : עמרי עוז אמר

שלושת מבני הפורום של הטכניון בתכנון אריה שרון, בנימין אידלסון ומשה קלטר אדריכל עוזר: בית הסנאט המשמש למשרדים, הספרייה והאודיטוריום - מעניקים תחושה נינוחה במיוחד של מבנים רגולריים העומדים על פני השטח בצורת ח' [איור 11]. גם כאן, המבט החיצוני מטעה. בחינת העמדת המבנים על פני השטח ובחינת תוכם של המבנים מגלה כי טמונה בהם התייחסות מיוחדת לתרבות המבנית הערבית, כפי שעשו האדריכלים הברוטליסטים בבאר שבע. בכל המבנים נחבאת חצר פנימית וכולם עומדים על טרסות. מבנה הסנט הגדיל לעשות והוא נחלק לטרסות בעצמו: קומת הקרקע שלו מצד אחד אינה אלא המסד לעמודי מבנה המשרדים שמעליו.

איור 11: חלק מפורום הטכניון בחיפה בתכנון אריה שרון, בנימין אידלסון ומשה קלטר אדריכל עוזר. צילום: שרון יאבו איילון

החצר הפנימית והטרסות, מכמינים אם כן התייחסות לאדריכלות הערבית גם כשהדברים כמעט ואינם ניכרים לעין. אין זה מקרה: מספר שנים קודם תכננו שרון ואידלסון מבנן בנצרת עילית על טהרת הטרסות. שם, חומר הבנייה – האבן הגולמית – סייע לזהות את המקור התכנוני, שקשה להכירו בבטון החשוף.

האם חדשנות התייחסות לאדריכלות המקומית-ערבית זהה לזו שבבאר שבע? גם בבאר שבע תוכננו מבנים עם חצרות פנימיות, ביניהם בתי פטיו על ידי שרון עצמו, אולם הבניין המעניין הוא בית העירייה בתכנון מיכאל ושולמית נדלר, שמואל ביקסון ומשה גיל. בבאר שבע, כמו בבנייה הערבית המסורתית, הקיר החיצוני של בית העירייה אטום. בבאר שבע, הסילואטה של המבנה על המגדל הסמוך לו – מזכירה מסגד [איור 12]. כלומר גם במקרה דנן, הרהיבו האדריכלים עוז כשתכננו בבאר שבע, וציטטו מבנה שלם המבטא את תרבות הבנייה הערבית ולא רק אלמנטים מתוכו.

איור 12: בית העירייה בבאר שבע בתכנון מיכאל ושולמית נדלר, שמואל ביקסון ומשה גיל.
צילום: עמרי עוז אמר

אחרית דבר

כיום, מרבית האדריכלות אינה מחפשת אחד הניסיוני ולבטח שלא אחר האמת. המדינה כפטרון הגדול של האדריכלות הניסיונית – אינה קיימת. ההפרטה פשטה בכל. גם מעמדה של חיפה, כפי שנחשף בתערוכה – אינו קיים עוד. האיפוק העיצובי, המזכיר את הברוטליזם התל אביבי, נובע מכך שחיפה נתפסה כמרכז הארץ. ואכן, בתוכנית לתפרוסת האוכלוסייה משנות השישים-שבעים, נחשבה חיפה למטרופולין שיש לרסן את התפתחותו לטובת החבלים החיצוניים: צפון המדינה ודרומה. כיום לעומת זאת, חיפה הפכה לחלק מהספר הכלכלי והתרבותי של מדינת ישראל, או אם תרצו: ספר ל"מדינת תל אביב". אילו שוק הבנייה היה עדיין בידי המדינה, ניתן היה לצפות שתפרח בה אדריכלות ניסיונית, כפי שהיה אי שם בשנות השישים.

לקריאה נוספת:

אינגרסול ריצ'רד, 2009, מוניו גיתאי-זינרוב: ארכיטקט באוהאוס בארץ-ישראל. בבל ארכיטקטורות, מוזיאון תל אביב.

אפרת צבי, 2004, הפרויקט הישראלי: בנייה ואדריכלות, 1948-1973. תל אביב: מוזיאון תל אביב לאמנות.

יששכרוב יפתח, 2012, שפת הבטון החשוף באדריכלות מבני קמפוס אוני' בן גוריון בבאר שבע: מברוטליזם למינימליזם, אספקלריה לשינויים בתפיסת החומר הארכיטקטוני באדריכלות הישראלית. עבודת תזה לתואר מ.א. באוניברסיטת תל אביב.

כרמי רם, 2001, אדריכלות לירית. משרד הביטחון ההוצאה לאור, עמ' 59-74.

נדלר ש., נדלר מ., ביקסון ש., גיל מ., עם אלקון ר. ארכיטקטים, 2006, מבחר עבודות: 1946-2006. תל-אביב.

נוימן אלפרד, הקר צבי, 1966, "הפקולטה למכונות חיפה", ארכיטקטורה, חוברת מס' 1, 1966, עמ' 34-43.

עמיר טולה, 2011, נחום זולוטוב: אדריכל ומתכנן ערים, תל-אביב: אמה.

רוטברד שרון, 2007, אברהם יסקי: אדריכלות קונקרטי. תל אביב: הוצאת בבל, עמ' 29-274.

שדר הדס, 2014, באר שבע: אדריכלות ברוטליסטית וניאו ברוטליסטית. תל אביב: מרכז הבאוהאוס תל אביב יפו.

שרון אריה, אידלסון בנימין (משה קלטר ארכיטקט עוזר), 1962, "פורום הטכניון חיפה (בית הסנט, האודיטוריום, הספרייה המרכזית)", ארכיטקטורה, חוברת מס' 2, עמ' 10-27.

מקורות מקוונים:

אתר העמותה לקידום מורשת האדריכלות הברוטליסטית בישראל מייסודם של הדס שדר ועמרי עוז אמר: <http://www.brutalist-architecture.org>

ארכיב אריה שרון (<http://www.ariehsharon.org>)